

то й усю планету. Настала доба налагодження рівноправних добросусідських відносин і співпраці між народами всього світу, а саме поняття “холодна війна” відходить в забуття.

1. *Варшавський Договір: історія і сучасність* / Под общ. ред. П.Г.Лушева. – М., 1990. – 256 с. 2. *Дюррозель Жан-Батіст. Історія дипломати від 1919 року до наших днів* / Пер. з фр. Є.Марічева, Л.Погорєлової, В.Чайковського. – К., 1995. – 903 с. 3. *Історія дипломатії* / Под ред. А.А.Громыко и др. – М., 1974. – Т.5. – 750 с. 4. *Киссинджер Г. Дипломатія* / Пер. с англ. В.В.Львова. – М., 1997. – 848 с. 5. *Корниенко Г.М. Холодная война: Свидетельство не участника.* – М., 1995. – 288 с. 6. *Степанова О.Л. Холодная война: Междунар. отношения.* – М., 1982. – 192 с.

І.М.Стасюк

“САМВИДАВ” В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ 1960–1970-х РОКІВ

© Стасюк І.М., 2000

З’ясовується місце та роль “самвидаву” в українському національному русі 1960–1970-х років. Проаналізовані причини його зародження, способи розповсюдження, етапи розвитку, дається характеристика частини “самвидавної” літератури.

This article is dedicated to the role and place of “samvydav” in Ukrainian national movement of 1960–1970. The reasons of its origin and extension were analyzed. The stages of the “samvydav” development are considered in this paper as well as a definite part of “samvydav” literature has been characterised.

Впродовж 1960–1970-х років невід’ємною частиною національного руху в Україні був “самвидав”. Його поява і тривале існування були спричинені декількома факторами. Насамперед самою природою СРСР – держави тоталітарного типу, де контролювались всі сфери суспільного життя. Саме держава створила умови для виникнення та розвитку “самвидаву”, монополізувавши право на свободу слова. І саме держава спричинилась до появи на Україні нової генерації борців за порятунок нації, її духовності та культури – шістдесятників (дисидентів), які, не маючи змоги реалізувати себе офіційним шляхом, почали творити поза його межами. В результаті виникла продукція, яка отримала назву “самвидав”. Цим терміном називали будь-які літературні або публіцистичні твори, листи, петиції, заяви, документальні матеріали і т.п., що виготовлялись без допомоги державних видавництв та без дозволу цензури.

Написані від руки, надруковані на друкарських машинках, перефотографовані з плівок “самвидавні” матеріали передавались з рук у руки “надійним” людям, які, в свою чергу, поширювали їх серед своїх родичів, близьких знайомих, друзів, роблячи таким чином процес стихійним та неконтрольованим. Оскільки матеріали “самвидаву” розповсюджу-

вались головним чином в містах (частина з них потрапляла за кордон), то, відповідно, його читачами були насамперед інтелігенція та робітники. Тільки невелика частина цієї невідцензурної продукції потрапляла в село, відтак ставала об'єктом уваги селян.

У своєму розвитку український “самвидав” пройшов декілька етапів. Перший припадає на початок 1960-х років, коли виник суто літературний “самвидав”. Це були переважно поезії, а також статті чи спогади, що стосувались питань літератури. Другий охоплює 1963–1965 роки, коли з'являються статті політичного характеру, а також анонімна публіцистика. І, нарешті, третій етап – друга половина 1960-х років – це період поширення статей з авторськими підписами, з перевагою публіцистики і документів [19, с.107].

Одними з перших поширилися серед читацької аудиторії вірші та щоденник В.Симоненка. “...Йому судилося на одному з критичних поворотів історії бути обранцем, устами якого промовляє доля нації”, – стверджує один західний дослідник [14, с.7]. І має рацію, бо В.Симоненко – дійсно поет національної ідеї, яка означає не що інше, як повноту суверенного державного і культурного існування української нації. В цьому переконуємося, прочитавши та проаналізувавши його твори [14, с.64, 76, 77, 94, 100, 102, 117, 196].

Велике враження на українську інтелігенцію справив памфлет “З приводу процесу над Погружальським”. У ньому піддається сумніву офіційна версія виникнення пожежі в науковій бібліотеці м. Києва у травні 1964 р., яка завдала непоправних втрат українській культурі, знищивши велику кількість україномовної літератури, архівних матеріалів. Автори памфлету пов'язували цю подію із наступом великодержавного російського шовінізму [4, с.81].

Серед анонімних статей політичного характеру, що поширювались в середині 1960-х років, виділяється своєю радикальністю документ, що був складений у трьох варіантах під назвами “Стан і завдання українського визвольного руху”, “Про сучасне і майбутнє України”, “Думки комуніста про сучасне і майбутнє українського народу”. У ньому вказувалося на те, що радянське суспільство проминуло апогей свого соціального поступу, що СРСР став державою авторитарної олігархії (всевладних чиновників), а програма КПРС є політично найбільш концентрованим виразом ортодоксальної демагогії. Далі в документі зазначалося, що радянська держава стала гальмом для дальшого розвитку економіки і духовних цінностей народів СРСР. “Україна, яка постане в результаті розв'язання завдань нинішнього руху, позбудеться, нарешті, вікових колоніальних повинностей перед шовіністичною Росією [21, ф.1, оп.24, спр.6160, арк.26]. У документі підкреслювалося, що тогочасний визвольний рух в Україні є безпосереднім продовженням попереднього. Успішне виконання завдань цього руху можливе лише революційно-демократичним шляхом, методом боротьби, який передбачає такі засоби: ідейна, легальна і нелегальна, масова й індивідуальна агітація і пропаганда, організація легальних і нелегальних матеріальних чинників (кошти, товариства, демонстрації, зібрання та ін.), пропаганда визвольних ідей в армії, копітка культурно-просвітницька робота тощо [21, ф.1, оп.24, спр.6160, арк.27].

Не менш гострі і болючі питання становища української нації висвітлювали “самвидавні” статті “Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства”, “Сучасний імперіалізм”, “Націоналісти”, “Уроки історії”, “Українська освіта в шовіністичному зашморзі”, “12 запитань для тих, хто вивчає суспільствознавство” [21, ф.1, оп.24, спр.6160, арк.27–28, 125–126, 130–132]. Зокрема, в останній з них йшлося про те, що росіяни відчують себе більшими господарями в Україні, про замовчування голодомору 1933 року, нарешті про те, що кожний, хто захищає право на існування української мови, ризикує бути затаврованим як “націоналіст” [21, ф.1, оп.24, спр.6160, арк.125–126].

Вищенаведені статті свідчать про існування в українському суспільстві послідовних борців проти комуністичного тоталітарного режиму. За виготовлення, зберігання та поширення подібних матеріалів карали позбавленням волі [1]. Відповідно, це мало певні наслідки. Зокрема, внаслідок часткового розгрому інфраструктури “самвидаву” в 1965–1966 роках відбулась зміна його тактики: перевага надавалась виступам із марксистських позицій, що вело і до того, що він перестав бути анонімним; “самвидавні” твори “офіціалізуються”, тобто оформлюються у вигляді петицій, листів, заяв до офіційних інстанцій [6, с.95].

Паралельно існував також “самвидав” націоналістичного підпілля, яскравим прикладом якого може бути теоретичний журнал Українського національного фронту “Воля і Батьківщина”, 16 номерів якого було випущено в 1964–1966 роках [5, с.27; 12, с.36–61].

Величезний вплив на розвиток українського національного руху мала капітальна праця І.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” – найбільш вагома і найбільш популярна у 1960-ті роки, яка принесла славу та поневіряння і самому автору, і тим, хто її читав. Хоча вона написана з марксистсько-ленінських позицій, але “нема підстав сумніватися, що інтелектуальна та емоційна сила цієї праці полягає саме в її патріотичному заклик, а не в довгих цитатах з творів Леніна і партійних резолюцій” [9, с.82]. Тому не дивно, що поява цієї роботи викликала значний розголос, адже вона відкрила правду про дійсний стан національної політики, десятиліттями замовчуваної або спотвореної комуністичною ідеологією [3]. Не дивним є і те, що І.Дзюбу назвали тогочасним символом нової України, того, що національно свідомою частиною її населення думала і чим жила, а його книгу – своєрідною політичною програмою шістдесятництва [8, с.88].

Не менш популярною та резонансною “самвидавною” роботою другої половини 1960-х років був збірник матеріалів під назвою “Лихо з розуму”, упорядкований В.Чорноволом. З опублікованих в ньому біографічних даних жертв “першого покосу”, документів з кримінальних справ, особистих листів з концентраційних таборів українська та світова громадськість дізналася про те, як жорстоко розправила система з тими, хто наважився боронити свою та національну гідність [10].

З-поміж тогочасної політичної публіцистики вирізняються есе В.Мороза, такі як “Репортаж із заповідника імені Берії”, “Хроніка опору”, “Серед снігів” [2, 11]. Написані в різний час та в неоднакових умовах, його твори а, отже, і погляди відзначаються радикальністю та безкомпромісністю в ставленні до комуністичної системи. Так, наприклад, в останньому з вищезазначених есе, що з’явився на світ у зв’язку із публікацією в пресі заяви І.Дзюби, в якій той заперечував свою причетність до появи своїх творів за кордоном та наголошував, що немає нічого спільного з ідеологією “українського буржуазного націоналізму” [16], В.Мороз піддає гострій критиці лінію поведінки однієї з ключових постатей українського національного руху, автора праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Він твердить, що І.Дзюба своїми діями завдав удару не тільки власним поглядам. Оскільки в його особі український народ бачив символ своєї національної витривалості, то він не мав права знімати з себе цей тягар, бо цим він зашкодив і українському національному руху [2, с.80–81, 85–87].

Окрім проаналізованих нами робіт каналами “самвидаву” поширювались багато інших праць, численні звернення, листи, протести проти репресій, проти русифікації, закритих судових процесів, нищення пам’яток культури тощо. У своїй більшості вони носили критичний, викривальний характер, та були і такі, що мали зовсім протилежне спряму-

вання. Однією з небагатьох робіт, в якій запропонована конструктивна політична програма, був “Відкритий лист до депутатів Рад УРСР” з квітня 1969 року. Його автор закликав депутатів реалізувати на практиці низку положень, як от перетворити Ради в органи дійсної влади, в органи народного самоврядування, провести радикальну економічну реформу, прийняти нову Конституцію УРСР, яка б гарантувала Україні становище суверенної національної держави, українізувати навчальні заклади республіки, забезпечити на практиці діловодство в державних установах українською мовою та інші [7, с.99–102].

Як і друга половина 1960-х, так і початок 1970-х років були періодом розквіту українського “самвидаву”. Саме в цей час виникла та була реалізована ідея створення позацензурного видання. У січні 1970 року з’явився перший номер журналу “Український вісник”. На сторінках цього та наступних чисел часопису (в 1970–1972 роках вийшло шість номерів “УВ”, п’ять з яких потрапили за кордон і були передруковані українськими видавництвами [21, ф.1, оп.10, спр.1401, арк.39] містилася інформація про порушення свободи слова, інших демократичних свобод, гарантованих конституцією, про судові і позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності (факти шовінізму і українофобії), про становище українських політв’язнів у тюрмах і таборах, про різні акції протесту тощо. Також давався огляд або повністю наводилися публіцистичні статті, що вже набули поширення у “самвидаві” [19, с.11].

Поява “Українського вісника” означала вихід національного руху на вищий щабель свого розвитку, дуже близький до організаційного оформлення. Поширюючи інформацію про замовчувані владою події суспільно-політичного життя, публікуючи матеріали “самвидаву”, журнал формував світогляд частини українців, сприяв залученню щораз більшої їх кількості до активної політичної діяльності.

Врешті-решт, масштаби поширення та читання “самвидаву” набули таких значних розмірів як в СРСР, так і в Україні (за офіційними даними в республіці було вилучено близько 5 тисяч антирадянських, націоналістичних та інших ворожих документів [21, ф.1, оп.10, спр.1401, арк.40]), що це призвело до ухвалення 28 червня 1971 року ЦК КПРС таємної постанови “Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів”, а невдовзі – відповідного рішення на республіканському рівні [13, с.351–353]. Тобто була санкціонована широкомасштабна акція з розгрому “самвидаву”, результатом якої став “генеральний погром” 1972–1973 років – арешт провідних і не тільки діячів українського національного руху. В своєму звіті ЦК КПУ доповідів у Москву, що внаслідок проведення відповідних заходів “активність в середовищі націоналістичних елементів, що залишилась на свободі, помітно знизилась, частина з них припинила антирадянську діяльність” [6, с.125].

Погром 1972–1973 років виявився справді ефективним: на деякий час український “самвидав” був паралізований. Хоча навіть за таких умов знаходилися сміливці, які продовжували діяти. Вже наприкінці 1973 – початку 1974 років ними був підготовлений № 7/8 “Українського вісника”, який радикально змінює свої погляди і закликає читачів до конспірації, вважаючи себе нелегальним органом. Своє завдання тепер він бачив в об’єднанні всіх демократичних сил, як єдино можливий шлях до розгортання національно-визвольної боротьби [20, с.7–8].

Новий етап у розвитку національного руху, а з ним і позацензурної літератури розпочався з другої половини 1970-х років. Підписавши у серпні 1975 року в Гельсінкі Заключний акт Народи з безпеки і співробітництва у Європі, СРСР зобов’язався дотримувати

ватись домовленостей щодо прав людини, створивши тим самим сприятливий ґрунт для діяльності опозиційних сил, розгортання правозахисного руху. З 9 листопада 1976 року в Києві розпочала діяти Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод, яка, окрім меморандумів та інформаційних бюлетенів, видавала ще й “самвидавні” статті, як от “Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу”, “Наші завдання” [17]. В останній, зокрема, вперше висувалась ідея про те, що боротьба за права людини перетворюється на боротьбу за права нації: “Кожен, хто думає про права людини на Україні, стикається з проблемою національних прав українського народу. Національні права стали вагомою частиною загальнолюдських прав нації, що прагне відстояти себе під сонцем” [17, с.22].

Свідченням того, що національний рух набував дедалі більшої організованості, що радикальнішими ставали політичні погляди його учасників, є “самвидавний” документ “Позиції українських політичних в’язнів”. У ньому йшлося про необхідність здобуття Україною незалежності та її місце в колі великих демократичних країн світу [15, с.75–82]. З проханням зареєструвати Україну як російську колонію і розглянути українське питання на одній з нарад Організації Об’єднаних Націй звернулися до цієї міжнародної організації 18 політичних в’язнів мордовських таборів [18, с.370–375]. Наведені нами “самвидавні” матеріали свідчили про марність спроб тоталітарного режиму зламати прагнення української нації до свободи.

Отже, “самвидав” відіграв важливу роль в суспільно-політичному житті України 1960–1970-х років. Він став складовою частиною українського національного руху, виконував роль об’єднавчого фактора, пов’язуючи не об’єднані організаційно ланки руху та окремих його учасників. Поширюючи інформацію про дійсний стан національного життя, інші актуальні проблеми сучасності, “самвидав” сприяв піднесенню національної свідомості частини українців, відтак, залученню їх до свідомого політичного життя. “Самвидав” ґотував ґрунт для подальшої боротьби за визволення України.

1. Батенко Т. В умовах неволі за волю піднялись // *За вільну Україну*. – 1995. – 29, 31 серп. 2. Бумеранг: Твори Валентина Мороза. – Париж-Торонто-Балтимор, 1974. 3. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1998. 4. З приводу процесу над Погужальським // *Сучасність*. – 1965. – № 2. 5. Зайцев Ю. Ідея і чин Українського національного фронту // *Воля і Батьківщина*. – 1997. – № 2. 6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К., 1995. 7. Коваль А. Відкритий лист // *Сучасність*. – 1969. – № 10. 8. Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – К., 1994. 9. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991. 10. Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”) / Укл. В.Чорновіл. – Париж, 1967. 11. Мороз В. Есе, листи, документи. – Б.м., 1975. 12. Підпільне видання УНФ “Воля і Батьківщина”. Ч.6 (передрук) // *Воля і Батьківщина*. – 1997. – № 1. 13. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998. 14. Симоненко В. Берег чекань. 1973. 15. Тихий О., Романюк В. Позиції українських політичних в’язнів // *Сучасність*. – 1978. – № 6. 16. У Президві СПУ // *Літературна Україна*. – 1970. – 6 січня. 17. Українська Гельсінкська група. 1978–1982: Документи і матеріали. – Балтимор-Торонто, 1983. 18. Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: Документи і матеріали. – 1983 – Т.3. 19. Український вісник. – Вип.1–2. – Париж-Балтимор, 1971. Січень 1970 – Травень 1970. 20. Український вісник. – Весна 1974. – Париж-Балтимор-Торонто, 1975. – Вип.7–8. 21. Центральний державний архів громадських об’єднань України.